

УДК 94 : 316. 3 (477. 4/5)

Л. В. Баличева

ДИНАМІКА ЗМІН СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.

Автор в статті розкриває зміни, які відбуваються в соціальній структурі українського суспільства у зв'язку з розкладом феодально-кріпосницької системи й розвитком капіталістичних відносин в Наддніпрянській Україні в ХІХ ст.

Ключові слова: суспільство, соціальна структура, стани.

Автор в статье раскрывает изменения, которые происходят в социальной структуре украинского общества в связи с кризисом феодально-крепостнической системы и развитием капиталистических отношений в Надднепринской Украине в ХІХ веке.

Ключевые слова: общество, социальная структура, сословия.

The author of the article brings to light the changes that were happening in the social structure of Ukrainian society because of the crisis of the feudal system and the development of capitalist relations in Naddnyprianskaya Ukraine in the nineteenth century.

Key words: society, social structure, class.

Постановка проблеми. Протягом всього ХІХ століття в центрі уваги як європейців, так і українців перебували політичні перевороти і соціальні реформи. Наприкінці ХІХ століття, коли промислова революція охопила практично всі українські землі, відбулися певні зміни у суспільному укладі народу і ментальності людей того часу. Актуальність дослідження визначається народним характером історії та подіями повсякденності в їх узагальненні, виявленні провідних тенденцій та сутності соціально-історичного розвитку України в ХІХ ст.

Мета статті. Розкрити зміни, які відбулися в чисельності населення Наддніпрянської України та його якісних характеристиках в результаті реформаційних соціально-економічних перетворень, в розподілі населення за соціальними групами та національним складом в ХІХ ст.

Аналіз актуальних досліджень. Широке і конкретне поле цих питань було визначене фундаментальними працями видатних істориків М. С. Грушевського, С. І. Єфремова, Д. І. Багалія та ін. Продовжуючи їх дослідження, новітня історіографія досягла помітних зрушень у вивченні соціальних, гуманітарних аспектів та ланок знань. Важливими показниками у цьому відношенні є зростання кількості праць з

соціальної історії, підвищення рівня досліджень, визначення їх нових науково-творчих напрямків. Показовими у цьому відношенні є праці російського історика та соціолога Б. М. Миронова [7]. Вихідним пунктом його дослідження слугує визначення місця та ролі людини в контексті історії Росії та світової соціологічної думки. Його конструктивно-творча ідея полягає в діалектиці історичного пізнання, в повноті реалізації принципу об'єктивності, а, отже, факторного аналізу соціально-історичних явищ та процесів в досягненні системності пояснень та оцінок; в подоланні притаманної багатьом працям односторонності в постановці проблеми: констатація фактів, а не розкриття їх причин.

Досить послідовно і творчо використали статистичний метод дослідження Г. П. Кисельова і А. Я. Кваша [4], Б. Р. Кравченко [5], В. О. Романцов [10], С. І. Чорний [12].

У цьому дослідженні використано статистичний, порівняльно-історичний, соціологічний методи і теоретичне пояснення фактичного матеріалу з основ соціальних відносин. Документальну базу складають дані офіційної статистики та матеріали наукових праць про соціальні зміни в українському суспільстві на межі ХІХ – ХХ ст. Дуже важливу і навіть унікальну для того часу інформацію щодо вив-

чення питань соціальної історії надав Перший Всеросійський перепис населення 1897 року [2]. Матеріали Перепису дають можливість отримати розгорнуту характеристику соціального і національного складу населення, рівня його освіти, розподілу за галузями економіки і основними заняттями.

Виклад основного матеріалу. На кінець XVIII ст. на підпорядкованих Росії українських територіях проживало 7,8 млн. чол. Чисельність населення стрімко зростала: на середину XIX ст. становила 23,4 млн., на кінець – 36 [7, с. 72]. Із них тільки 72,6 % становили українці. Росіяни розселилися по всій території України переважно у містах, євреї жили у смузї осілости (їм заборонялося переселятися на схід за територію колишньої Річчі Посполитої). Більшість євреїв скупчувалася в містах та містечках Правобережжя. На середину XIX ст. їх налічувалося 10%. [1, с. 35]. Найшвидше збільшення населення як за рахунок природного приросту, так і особливо внаслідок припливу заробітчан відбулося на Півдні, в Степу. Тут у 1858 р. і 1897 р. чисельність населення відповідно була 3654 і 8859 тис. чол., тобто зросла більше, ніж вдвічі. На Лівобережній Україні ці цифри такі: 4873 і 7568 тис. чол., на Правобережжі – 5221 і 9567 тис. чол. [4, с. 16].

Середня тривалість життя в Росії в і половині XIX ст. складала 27,3 роки. Такий низький показник пояснювався високою дитячою смертністю та епідеміями.

Водночас з збільшенням чисельності населення відбулися й значні зрушення в його соціальній структурі. З початку XVIII ст. в Російській імперії утвердився чіткий поділ станів на привілейовані і податні. Основним привілейованим станом у феодальному суспільстві було дворянство. На початку XVIII ст. завершується його консолідація. Петровський «Табель про ранги» розширив можливості набуття дворянської гідності: по-перше, за вислугу на військовій та цивільній службі; по-друге, в наслідок «монаршої милості», по-третє, за часів Катерини II в наслідок «дарування російського ордену». Привілеї дворян були закріплені у «Дарованій грамоті дворянству» (1785 р.). Це недоторканість дворянської гідності; звільнення від обов'язкової служби, усіх податків та повинностей, тілесних покарань; перевага при наданні чину, при отримання освіти; право вільного виїзду за кордон; володіння землею з поселеними на ній кріпосними селянами.

Спадкові дворяни могли передавати ці привілеї у спадок. Особисті дворяни (ця категорія була введена Петром I) не передавали привілеї у спадок, не мали права володіти

кріпаками. Щоб обмежити доступ у дворянській стан осіб, які мали вислугу, уряд протягом XIX ст. підвищував планку рангів.

З поступовою ліквідацією становості землеволодіння й утворення буржуазної земельної власності, з розвитком капіталізму в сільському господарстві зменшувалися розміри поміщицького землеволодіння і роль дворянського господарства в сільськогосподарському виробництві. Багато дрібнопомісних дворян продавали свої землі й ішли на службу чиновниками, лікарями, вчителями й т. п. Становий лад руйнувався. Але дворяни, особливо його верхівка, займаючи найвищі урядові й адміністративні пости, були опорою царизму. Поряд з цим багато поміщиків ставали капіталістами.

В Україні збереглося велике поміщицьке землеволодіння. Згідно зі «Статистикою землевладення 1905 г.» 32495 дворянським господарствам України належало 10855 тис. десятин землі. 5 тис. найбільших латифундистів, які мали 500 і більше десятин кожний, володіли 9 млн. дес. землі [4, с. 32].

У національному відношенні поміщики в Україні були неоднорідними. До їх складу входили українці, росіяни, поляки, німці, представники інших національностей. У 1897 р., за даними перепису населення, з 53,8 тис. родовитих дворян України (з членами сімей), які проживали в повітах, 23 тис. визнавали своєю рідною мовою українську, 17 тис. – польську, 12 тис. – російську [1, с. 109]. Найбільше українських поміщиків – дворян, потомків козацьких старшин, було на Лівобережжі. На Правобережжі переважали польські й російські поміщики. Строкатим був склад поміщиків на Півдні. Але в складі поміщиків були не лише помісні дворяни, на початок XX ст. близько третини всіх поміщиків за походженням були селянами, міщанами, купцями тощо, за національністю переважно – українці.

Другим привілейованим станом на той час було духовенство. Воно було чорним (ченці) та білим (парафіяльні священики) і звільнялося від податків, рекрутської повинності та тілесних покарань.

Третім станом було купецтво. Його становий статус оформив ще Петро I. Спочатку було дві гільдії, а з 1775 року – три. Купець вносив гільдійський внесок у розмірі 1 % з оголошеного ним капіталу і відповідно розмірам останнього зараховувався в ту або іншу гільдію. Неодноразове підвищення гільдійських внесків ускладнювало доступ до купецтва (особливо I та II гільдій). Купецтво звільнялося від подушної податі, тілесних покарань, а купці I та II гільдій

ще й від рекрутчини. Становий статус купця цілком залежав від його майнового стану.

Основну масу податних станів і всього населення України становили селяни. Вони ділилися на три розряди: поміщицькі, державні (казенні) та удільні.

В першій половині XIX ст. в Наддніпрянській Україні серед усіх маси селянства. Поміщицькі селяни-кріпаки становили понад 50 %. У цілому їх було близько 5,3 млн. чол., в тому числі на Правобережжі понад 3 млн. чол., або 58 % від загальної кількості населення, на Лівобережжі – 1,7 млн. чол., або 35 % і на Півдні України – 690 тис., або 25% усього населення. Основною формою експлуатації селян-кріпаків була панщина, відробіткова рента. На оброці тут було лише трохи більше 1 % кріпаків [3, с. 362].

Державні селяни належали казні і офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». У 1857 р. державних селян на Україні було понад 5,2 млн. чол. або близько 50 % сільського населення, в тому числі на Лівобережжі – 53 %. На Правобережжі – 22 % і на Півдні – 51 % [3, с. 382].

До числа державних селян належали селяни, що жили на казенних і власних землях, козаки Чернігівської й Полтавської губерній, селяни-однодвірці (походили з російських служилих людей і здебільшого мали лише двір), кіннозаводські селяни, вільні хлібороби, іноземні колоністи, колишні старостинські, коронні й монастирські селяни, селяни, приписані до казенних промислових підприємств, євреї-землероби, вільні матроси, нижні військові чини і їхні діти та ін. Значна частина державних селян України (на середину 50-х років 674 тис. чол.) була на становищі військових поселенців.

«Проміжні» положення між кріпаками та державними займали удільні селяни, що належали імперському дому. Це колишні двірцеві селяни, що одержали назву удільних у 1797 р., коли був створений Департамент уділів. Вони сплачували подушну подать, несли рекрутську повинність, оброк за землю імператорському дому та інші державні повинності. У складі удільних селян були «государеві» (що належали імператору); стаєнні (приписані до стаєнного відомства імператорського двору).

Невелика категорія сільських мешканців Правобережжя мала назву «вільні люди». Офіційне визнання існування такої категорії селян закріплено сенатським указом 19 жовтня 1807 р. Казенні палати розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких мастках і ревізією 1795 р. були визнані вільними, але наступними ревізіями зараховані у кріпосний стан.

Після реформи 1861 р. селянське господарство розвивалося по капіталістичному шляху, набувало товарного, капіталістичного характеру. Найяскравіше це виявилось в розкладі селянства на дві протилежні групи – сільську буржуазію, розбагатіле селянство і сільських пролетарів – клас найманих робітників з наділом. Спільною ознакою цих обох нових типів сільського населення був товарний, грошовий характер їх господарства. На кінець XIX ст. на Україні з 2,5 млн. селянських господарств біднота становила приблизно 60 %, середняки – близько 25 %, багатії – приблизно 15 % [10, с. 128].

За даними всеросійського перепису населення 1897 р. в Україні було близько 210 тис. власників сільських господарств, які постійно застосовували вільнонайману працю і які записали своєю рідною мовою українську. За цими ж даними налічувалося близько 41 тис. Самостійних осіб (без членів сімей і утриманців), що говорили українською мовою і жили за рахунок прибутків від капіталу та нерухомого майна, а близько 60 тис. – займалися торгівлею. На Лівобережній Україні серед торгівців 26,8 % становили українці [2, с. 23].

Іншим податним станом були міщани – особисто вільне населення міст (колишнє посадське), зобов'язане сплачувати подушну подать, відбувати рекрутчину, інші грошові та натуральні повинності. Сам термін – міщани – офіційно був введений у кінці XVIII ст.

Істотне місце в соціальній структурі населення Російської імперії займали різночинці (термін з'явився на початку XVIII ст.) це «різних чинів люди», що складали особливу групу служивого населення, особисто вільного, але не належали ні до податних, ні до привілейованих станів. У першій половині XIX ст. різночинці офіційно оформлювалися в особливу стану неподатну категорію більш-менш однорідну за характером своїх занять, по своєму становищу в суспільстві і в правовому відношенні. У середині XIX ст. різночинець – це дрібний чиновник, учитель, діяч науки, літератури, мистецтва, тобто освічений інтелігент, виходець із селянства, міщанства, купецтва, духівництва, декласового дворянства.

Внаслідок розвитку капіталізму у пореформений час на Наддніпрянській Україні відбулися значні зміни у соціально-класовому складі її населення.

В Україні ще напередодні реформи 1861 р. в мануфактурах, перших фабриках і заводах, в торгівлі та в інших галузях працював значний загін кріпосних і вільнонайманих робітників (понад 200 тис. чол.). Хоч частина їх після ска-

сування кріпосного права пішла на село, саме дореформені робітники, які залишилися на підприємствах, і стали основним кістяком пореформеного пролетаріату.

Головним джерелом поповнення лав робітничого класу було селянство, 440 тис. звільнених без землі селян, 100 тис. ревізьких душ, які одержали наділи до 1 дес. і не могли з них прохарчуватися. А дедалі прогресуючий його розклад створював постійний резерв робочої сили, звідки безперервно поповнювалися кадри робітничого класу. Іншими джерелами формування пролетаріату були робітничі сім'ї – дружини та діти робітників і дрібні

У 1900 р. всіх вільнонайманих робітників в Україні налічувалося близько 2450 тис. чол. із 14 млн. в Європейській Росії. У промисловості працювало понад 327 тис. чол. (13,4 %), в землеробстві – понад 975 тис. (39,8 %), у ремісничій і кустарній промисловості – близько 754 тис. (30,7%), на відхожих промислах – 392 тис. (16,1 %). Промислових робітників найбільше зосереджувалося в Катеринославській (понад 100 тис. чол.), Київській (понад 56 тис. чол.), Харківській (близько 43 тис. чол.) і Херсонській (понад 33 тис. чол.) губерніях [6, с. 94]. Основна маса сільськогосподарських робітників працювала в південних губерніях України.

Однією з характерних рис пролетаріату України, як і всієї Росії, була його висока концентрація на великих підприємствах. У Російській державі на підприємствах з числом робітників понад 500 чол. працювало понад 50 % всіх робітників, в тому числі в Україні – 44 %, а на Катеринославщині – 75 % [8, с. 113].

Отже, у цілому на кінець XIX – початок XX ст. в Україні сформувався робітничий клас, основну частину якого склали українці, здебільшого вихідці з села. Про це, зокрема, свідчать дані першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року. Серед зареєстрованих у дев'яти українських губерніях робітників промисловості і залізничного транспорту 52,2 % за рідною мовою становили українці. Із загальної кількості 1480 тис. облікованих тоді робітників України близько 84 % були місцевими уродженцями [2, с. 19].

Разом з тим у складі пролетаріату були і представники інших народів – білоруси, євреї, поляки та ін. Але особливо значну його частину, зокрема у вугільній, гірничорудній, металургійній і металообробній галузях промисловості, становили вихідці з Росії – з Орловської, Курської, Смоленської, Калузької та інших губерній Центральної Росії. Більше всього таких робітників було в Катеринославській (33,6

%), Таврійській (24,5 %), Харківській (20 %) і Херсонській (18,8 %) губерніях [6, с. 157].

Розвиток капіталізму зумовлював дальше зростання класу буржуазії. Джерелами формування буржуазії були різні групи населення: 1) дореформені промисловці, купці, скупники, лихварі; 2) дрібні товаровиробники – кустарі, велика частина яких збагачувалася і ставала капіталістами; 3) поміщики, які після реформи 1861 р. перебудовували свої маєтки на капіталістичні рейки і часто вкладали нагромаджені капітали і в промислові підприємства, перетворюючись на капіталістів; 4) заможні селяни, сільські багатії, які використовували вільнонайману робочу силу й значну частину продукції своїх господарств збували на ринку. Деякі з них стали великими фабрикантами й заводчиками.

З цих груп населення на кінець XIX ст. в Україні і сформувався клас буржуазії. Чисельність великої, середньої й дрібної торговельно-промислової буржуазії України на кінець XIX ст. можна встановити за даними перепису населення 1897 р.: до великої буржуазії входило 289,5 тис. чол. (разом з сім'ями), до заможних хазяїв – 413,6 тис., до бідніших дрібних виробників – близько 9-10 тис. чол. [8, с. 117].

Характерною рисою буржуазії в Україні було те, що поряд з українською буржуазією в різних галузях економіки України діяли капіталісти інших національностей – російські, єврейські, польські та ін.

Українські капіталісти найбільш значні позиції займали в цукровій, винокурній, борошномельній та інших галузях промисловості, що переробляли сільськогосподарські продукти. Але немало українців було й серед капіталістів, які володіли шахтами, рудниками, машинобудівними заводами та іншими підприємствами важкої промисловості. У середовищі української торговельно-промислової буржуазії виділялися такі мільйонери, великі капіталісти й землевласники, як брати Терещенки, Харитоненко, Симиренки, Яхненко, Демченко, банкір Алчевський та ін. Власниками шахт і рудників були брати Рутченки, Голуб, Панченко, Арандаренко, Ясюкович та ін.

На основі розкладу селянства на Україні швидко зростала найбільш численна частина класу української буржуазії – заможні селяни, фермери, сільська буржуазія. На кінець XIX ст. в Україні було 450 тис. заможних селянських дворів, які зосереджували значну частину селянських земель, багато інвентарю й худоби.

Спільно з українськими діяли і капіталісти інших національностей. Іноземна (французька,

бельгійська, англійська, німецька) і російська буржуазія в Україні найбільш значні позиції займала у важкій промисловості – вугільній, гірничорудній, металургійній, машинобудівній, а єврейські капіталісти – у торгівлі, кустарному виробництві, цукровій промисловості.

Особливе місце в соціальній структурі суспільства займала інтелігенція. Від буржуазії й поміщиків вона відрізнялася відсутністю у її власності засобів виробництва, а від робітників і селян тим, що займалася не фізичною, а розумовою працею. Найбільш висококваліфіковані представники розумової праці – професори, видатні інженери, агрономи, письменники, актори, художники та ін. – становили найменш чисельну частину і найбільш привілейовану групу інтелігенції. Наймасовішою її частиною були особи, що здійснювали нескладну виконавчу роботу, яка не вимагала великої освіти і включала в собі елементи фізичної праці (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери, техніки та ін.). Багато було державних і приватних службовців.

Розвиток капіталістичної промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі, зміни в суспільному й державному устрої дедалі посилювали потребу в освічених фахівцях. Через це кількість інтелігенції зростала швидше, ніж загальна чисельність населення. Згідно з даними перепису населення 1897 р. в дев'яти українських губерніях налічувалося 963 тис. чол., зайнятих переважно розумовою працею, що становило 4,1 % усього населення. З них самостійних працівників – 420 тис. і членів їхніх сімей – 543 тис. [13, с. 69].

З загального числа групи інтелігенції, зайняті в промисловості, на транспорті, у поштово-телеграфному зв'язку, освіті, охороні здоров'я, науці і культурі були зайняті 200 тис. чол., або 0,7 % населення. В установах, зв'язаних з охороною державної влади, на приватній службі у поміщиків і капіталістів, збройних силах і в релігійних установах було зайнято 393 тис. чиновників, службовців і служителів культу [13, с. 93].

Отже, соціальну структуру населення Наддніпрянської України, яка склалася на кінець XIX ст., можна охарактеризувати так: за даними на 1897 р. із 23,4 млн. чол. населення понад половина – 11,9 млн. чол. (з сім'ями) були пролетарями та напівпролетарями. Із них пролетарів налічувалось 4 млн. чол. (понад 17 %), найбільш бідних дрібних господарів у селах і містах – близько 6,7 млн. чол. (29 %). Заможних дрібних господарів було 4,3 млн. чол., або 18,3% населення. До складу панівних класів – крупних буржуа, поміщиків, вищих чиновників, верхівки

буржуазної інтелігенції належало 585 тис. або 2,5 %.

Таким чином, відсутність української держави, наявність російсько-австрійського кордону, що роз'єднував дві частини української території, гнобительська політика урядів царської Росії й цісарської Австро-Угорщини, денационалізація української еліти певною мірою ускладнювали і гальмували процес формування й консолідації української нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсеньев К. И. Начертание статистики Российской империи / К. И. Арсеньев. – СПб., 1818. – Ч. 1. – 217 с.
2. Всеобщая перепись населения Российской империи. Краткие общие сведения по империи / [под ред. Н. А. Тройницкого.]. – СПб.: Тип.-лит. Н. Л. Нанкина, 1905. – 32 с.
3. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. [ред. кол. тома: В. А. Дядиченко (відповід. ред.), М. Ю. Брайчевський, М. Н. Лещенко, К. І. Стецюк.]. – 552 с.
4. Киселева Г. П., Кваша А. Я. О чем рассказывают переписи населения. / [ред. кол.: Э. К. Валюева (гл. ред.), Г. П. Киселева, А. Я. Кваша]. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 104 с.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / [пер. з англ. Б. Кравченка.]. – К.: Основи, 1997. – 424 с.
6. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. / Ф. Лось. – К.: Наука, 1955. – 184 с.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х томах. – СПб: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – Т. 1. / Б. Н. Миронов. – 548 с.
8. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку ХХ ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
9. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ ст.) / В. О. Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.
10. Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Солошенко. – Харків, 1997. – 20 с.
11. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі : [довідник] / С. Чорний. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
12. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.) : Ист.-социол. очерк / [АН УССР, Ин-т истории Украины; отв. ред. В. Г. Сарбей] / Н. А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
-